

4. Маркс К. Святе сімейство, або Критика критичної критики. Проти Бруно Бауера і компанії / К. Маркс // Твори / К. Маркс, Ф. Енгельс. – К. : Держполітвидав, 1960. – Т. 2. – 603 с.
5. Пригожин И. Порядок из хаоса / И. Пригожин, И. Стенгерс. – М. : Наука, 1986. – 186 с.
6. Шипов Г. И. Теория физического вакуума. Ч. 1 / Г. И. Шипов. – М. : Наука, 1992. – 203 с.
7. Рубинштейн Л. С. Проблемы общей психологии / С. Л. Рубинштейн. – М. : Мысль, 1976. – 546 с.
8. Основи психології : підручник / за заг. ред. О. В. Киричук, В. А. Роменець, В. О. Татенко. – К. : Либідь, 1996. – 631 с.
9. Малахов В. Вчинок / В. Малахов // Філософський енциклопедичний словник. – К. : Абрис, 2002. – С. 101.
10. Философский энциклопедический словарь. – М. : ИНФРА-М, 2007. – 576 с.
11. Зинченко В. П. Психологическая теория деятельности («воспоминание о будущем») / В. Зинченко // Вопросы философии. – 2001. – № 2. – С. 66–87.
12. Гумбольдт В. Язык и форма культуры / В. Гумбольдт. – М. : Наука, 1985. – 235 с.

УДК 130.122:159.92

Ірина Щербакова

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ДУХОВНОЇ КРИЗИ

Стаття присвячена аналізу теоретико-методологічних засад дослідження духовної кризи. Обґрунтовано актуальність і значущість емпіричного й теоретичного визначення чинників її подолання, доведено складність дослідження цього феномену.

Ключові слова: *духовність, криза, духовна криза, особистість.*

The article is devoted the analysis of theoretical and methodological principles of the research of spiritual crisis. The actuality and meaningfulness of empiric and theoretical decision of factors of its overcoming has been substantiated, and the complication of the research of this phenomenon has been proved.

Keywords: *spirituality, crisis, spiritual crisis, personality.*

Постановка проблеми. Духовна сфера є найбільш складною для аналізу сферою життєдіяльності людини й суспільства. Як стверджує М.Савчин, саме «у внутрішньому світі людини духовна сила породжує синергетичні тенденції та блокує ентропійні, запобігає порушенню гармонії між психологічною, соціальною та моральною автентичністю особистості. У точках біфуркації вона є своєрідним атрактором, що визначає напрям розвитку особистості, сприяє розв'язанню нею зовнішніх і внутрішніх суперечностей та зумовлює її правильний вибір» [4, с.89].

Разом із тим будь-які внутрішні й зовнішні фактори, що неузгоджені з усталеними мотиваційно-потребовими станами людини, раптово з'являючись, порушують стан духовної рівноваги. Зміни, що відбуваються на рівні функціонування самосвідомості людини, торкаються духовних потреб, духовних цінностей. Криза змушує людину займатися ревізією минулого й сьогодення та супроводжується підвищенням або зниженням критичності мислення. Духовна

криза особистості проявляється в змінах на рівні особистісного виміру духовності, а саме: у проявах компонентів духовності в поведінці й діяльності, змінах ціннісних орієнтацій; змінах у спрямованості й мотиваційно-потребовій сфері людини; змінах у функціонуванні свідомості й самосвідомості особистості.

На рівні вольового компонента духовності цілеспрямованість на пошук шляхів виходу із кризового стану, наполеглива духовна праця й напружена саморегуляція зумовлюють зміни вчинково-діяльнісного компонента духовності (духовний саморозвиток або гальмується, або інтенсифікується).

Духовна криза є точкою біфуркації (духовним станом невизначеності), тимчасовим станом втрати духовної рівноваги, спричиненим порушенням балансу в системі ціннісних орієнтацій людини, і характеризується трансформаційними змінами на рівні потребово-ціннісного компоненту духовності. Духовна криза постає як напружена духовна діяльність (унаслідок тимчасової втрати духовної рівноваги) у напрямі або відновлення перерваного кризою духовного стану, або активізації змістовно нового, оновленого духовного стану, який визначатиме подальший особистий розвиток.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Духовну кризу особистості досліджували В.Андрущенко, Г.Балл, Г.Вайзер, Є.Верещак, І.Загарницька, О.Колісник, Ю.Лановенко, Н.Пилипенко, М.Савчин, Т.Титаренко, Ю.Терещенко, І.Філіппова, Л.Шнейдер.

Аналізу філософсько-психологічних практик духовного відродження людини у стані духовної кризи присвятили свої роботи Г.Вайзер, В.Вашкевич, Л.Дзюбко, Г.Дьяур, Л.Кондратенко, Л.Осадько, О.Турська, Ю.Шайгородський. Окрему групу джерел становлять роботи, присвячені збереженню духовного, фізичного, психічного й психологічного здоров'я особистості (О.Колісник, О.Коробейников, В.Оржеховська).

Мета статті – визначення теоретико-методологічних засад дослідження духовної кризи особистості.

Виклад основного матеріалу. У складній картині переплетіння філософського й психологічного, становлення духовності людини постає як процес саморозвитку особистості, а духовна криза як духовний стрес, який вимагає змін життєвої позиції й передбачає наявність події, яка істотним чином порушує духовну, чуттєву рівновагу людини. Криза є точкою біфуркації (духовним станом невизначеності), тимчасовим станом втрати духовної рівноваги, спричиненим порушенням балансу в системі ціннісних орієнтацій людини, відчуженням від душевного духовних начал.

Теоретико-методологічний аналіз духовної кризи необхідно починати з аналізу джерельної бази давньоєгипетської («Сперечання розчарованого зі своєю душею»), давньоіндійської (Веди, Упанішади, індуїзм («Махабхарата»), Йога, Хатха-йога, Раджа-йога) і давньокитайської (буддизм: тексти проповіді Будди «Типітака», дзен-буддизм: тексти Дхаммапади; конфуціанство: Бань Гу, Мен-цзи, маоїзм: Мо-цзи; даосизм: Лао-цзи) філософії.

Ретроспективний аналіз духовності й духовної кризи потребує звернення до ранньої античної філософської думки (Евріпід); класичної античної філософії (Сократ, Арістотель, Платон); філософії епохи еллінізму (пізнього стої-

цизму: Л.Сенека); пізньої античної філософії (Овідій); філософії раннього середньовіччя (Абу Наср ал-Фарабі, Ібн-Халдун, Оріген); епохи Відродження (Т.Мор, Т.Кампанелла); філософії Нового часу (Ф.Бекон, Б.Спіноза); філософії епохи Просвітництва (ідеалістичної філософії І.Канта; французького матеріалізму П.Гольбаха, К.Гельвеція); німецької класичної філософії кінця XVIII – початку XIX ст. (Г.Гегель, Й.Фіхте, Ф.Шеллінг); новокласичної філософії XIX ст. (Ф.Шлегель, С.К'єркегор); некласичної філософії XIX – початку XX ст. (Ф.Ніцше, З.Фройд, Е.Фромм, К.Юнг, Г.Маркузе); філософії XX ст., а саме філософських шкіл: екзистенціальної (А.Камю, Ж.П.Сартр, М.Хайдеггер, К.Ясперс), антропологічної (М.Шелер, Х.Ортега-і-Гассет), феноменологічної (Е.Гуссерль), персоналізму (М.Бердяєв, В.Франкл) [5].

Дослідженням духовної кризи займалися представники вітчизняної гуманістичної традиції (А.Авсеньєв, В.Карпов, Й.Міхневич, М.Федоров); теософічного кордоцентризму (Г.Сковорода), православної філософії всеєдності (М.Бердяєв, В.Соловйов); «християнського реалізму» (С.Франк); православної духовної традиції (св. І.Дамаскін, архієпископ Лука (Войно-Ясенецький)). На окрему увагу заслуговують філософсько-психологічні концепції: психодинамічні (З.Фройд), біосоціальні (Г.Олпорт), феноменологічні (К.Роджерс), психосоціальні (А.Адлер, Е.Еріксон, Е.Фромм), аналітичні (К.Юнг), психосинтетичні (Р.Ассаджіолі), трансперсональні (С.Гроф, Х.Гроф, Лі Сеннелла, Р.Лейнг); гуманістичні (А.Маслоу, В.Франкл, А.Швейцер), соціально-когнітивні (А.Бандура), когнітивні (Д.Келлі) [5].

Духовна криза як криза довіри й самотності, як результат духовної занедбаності людини, детермінований кризовим станом суспільства, постає як базисна дисгармонія, яка йде від сущого у вигляді недовіри, печалі, відчаю, нудьги і страждань («Сперечання розчарованого зі своєю душею»). Способи запобігання духовної кризи, психодуховного зростання й духовного оновлення як конкретні методи самопрограмування психічних і фізичних функцій висвітлені в «першоджерелах кризового втручання» давньоіндійської й давньокитайської філософії.

Духовна криза особистості як криза ціннісних орієнтацій є результатом кризи старого світогляду (суспільної кризи). Духовна криза – це хвороба душі (Платон, Сократ). Це духовне потрясіння, яке очищує душу (Евріпід). Як утрата сенсу, обмеження проявів індивідуальності, внутрішній конфлікт, «метаморфози» якого підштовхують до усамітнення (Овідій), духовна криза супроводжується смутком, зневірою, втомою, болем, які є атрибутивними властивостями всіх людей, які переживають кризу. Детермінантами оптимізації процесу гармонізації духовної цілісності є спрямованість людини на самоаналіз своїх внутрішньоособистісних тенденцій (Арістотель), пошук оновленого сенсу життя, нових життєвих орієнтацій (Сенека) [5].

Відповідно до духу раннього середньовіччя духовна криза постає як духовна темрява, що поглинає людину, яка втрачає повноту буття, випробовуючи свободу волі й відходячи від Бога (Оріген). Як тимчасовий стан духовної дезорганізації та духовної невизначеності, духовна криза може (має) бути подолана

за рахунок переборення внутрішньоособистих деструктивних тенденцій, завдяки розуму й науці (Абу Наср ал-Фарабі; Ібн-Халдун).

Вирішення проблеми відродження душевної гармонії, перерваної кризовим станом (духовною кризою), у філософії Нового часу вбачалося в уважнорвольовому зосередженні на пізнанні задля знаходження компромісу між усвідомленням людиною свободи своїх дій і їх практичною реалізацією (Ф.Бекон, Б.Спіноза). Представники філософії епохи Просвітництва вбачали причину духовної кризи в деморалізації людини, спровокованої порушенням автономії волі (І.Кант), перетинанням людиною межового стану між добром і злом (П.Гольбах).

Для представників німецької класичної філософії кінця XVIII – початку XIX ст. характерне системно-цілісне визначення причин духовної кризи, душевної дисгармонії. Духовна криза як духовна дезорганізація дисгармонізує свідомість і самосвідомість і є станом не-істини, роздвоєння людини стосовно до себе, її невизначеності між добром і злом (Г.Гегель).

Як утрата духом первісної свободи, духовна криза є результатом хибних уявлень людини, хибного спрямування на «не-сущє», унаслідок чого людина втрачає свободу. Отже, криза має духовні причини, зокрема духовне виключення елементів досвіду (Ф.Шеллінг), і вимагає як їх модифікації (Й.Фіхте), так і логіко-технологічної редукції інтелекту до здатності мислити не страждаючи (Г.Гегель).

За часів новокласичної філософії XIX ст. духовна криза розглядалась як тимчасовий стан ціннісно-сміслової невизначеності («або-або»), що зумовлюється негативним впливом середовища на духовність людини (суспільним рівнем саморозвитку духовно-енергетичного соціуму), який спричинює відчай і провину (С.К'єркегор). У стані кризи людина позбавлена альтернатив вибору, проте мусить його зробити (зробити рішучі кроки в знаходженні оновленого сенсу життя), адже за будь-яких обставин вона залишається свобідною (Ф.Шлегель).

Аналіз способів подолання душевної дисгармонії здійснювали представники неокласичної філософії XIX – початку XX ст. Духовна криза як своєрідна гранична ситуація, яка супроводжується почуттям безпорадності, обмеженості, духовної самотності (К.Ясперс), засвідчує наявність внутрішнього конфлікту, посилює напружене функціонування свідомості, разом з чим у життя людини входить абсурд (А.Камю).

Духовна криза спричиняє тугу, яка засвідчує самотність (М.Бердяєв), нудьгу, яка говорить про пустоту (А.Камю), сум (С.К'єркегор), страх, який викриває небезпеку (К.Ясперс), тривогу (Ж.-П.Сартр, Ф.Лерш), тугу, нудьгу (Г.Сковорода), апатію, екзистенціальну фрустрацію й невротичні стани (В.Франкл). Вона знаходить свій притулок у серці людини (А.Камю, М.Бердяєв, Г.Сковорода, Ф.Лерш) і ставить людину перед вибором (К.Ясперс) знаходження власного усталеного універсуму смислових зв'язків, у якому її буття отримує свій неминущий сенс [5].

Духовна криза засвідчує переоцінку цінностей, при цьому необхідність вибору посилює тривожність, заглибленість у Ніщо (М.Хайдеггер). У стані ду-

ховної дезорієнтованості «людина не знає, за якими зірками (задля яких) їй жити» (Х.Ортега-і-Гассет). Отже, засвідчуючи зміну ціннісних орієнтацій (або передбачаючи її), духовна криза підтверджує необхідність самозміни (Ф.Ніцше), що стає можливим тільки завдяки ініціюванню власної активності особистості (В.Франкл).

Духовна криза має фізичні або емоційні спускові механізми (С.Гроф, Х.Гроф), стадії проходження, відповідно до яких зростає стан драматизації розкриття психічних здібностей людини (Р.Ассаджіолі; Лі Сеннелла).

Духовна криза є кризою пошуку сенсу, волі до сенсу, це екзистенціальний вакуум, у якому нудьга вказує на втрату зацікавленості світом, апатія віддзеркалює брак ініціативи (В.Франкл). Як тимчасовий духовний занепад, коли бажаним для душі є те, чого немає зовні (К.Юнг), духовна криза є кризою сенсу життя, невідповідністю «Я-концепції» актуальним переживанням людини (К.Роджерс), результатом втрати соціальної опори, своєрідною трансформацією особистості, яка виникає внаслідок духовних персеверативних травм і конфліктів (Г.Олпорт), які людина сприймає як свою неповноцінність (А.Адлер), і які вона вирішує придатним для себе способом, виходячи з кожної кризи з посиленням відчуттям внутрішньої єдності (Е.Еріксон).

Духовна криза (як і будь-яка інша) є водночас станом підвищеної уразливості людини й онтогенетичним джерелом зростаючих потенцій. Її причинами є втрата ідентичності (Е.Еріксон), втрата собітотожності (Е.Фромм), незадоволення метапотреб (А.Маслоу), а першими ознаками є трансформація внутрішньої культури й образу світу (Дж.Перрі). Духовна стагнація під час кризи обмежує свободу (Е.Фромм), а немотивована й експресивна поведінка перешкоджає конструктивному виходу з кризи, на відміну від копінг-поведінки (А.Маслоу), яка сприяє досягненню самоефективності. Стиль поведінки визначає вихід з кризи (А.Адлер, А.Бандура) [5].

Останнім часом науковці звертають увагу на те, що духовна криза поступово набула масового характеру й продовжує поглиблюватися. «Нині духовність перебуває в критичному стані, що є наслідком відриву людей від джерел духовності, а прояв духовної кризи помітний у всіх сферах життєдіяльності суспільства» [2, с.21].

Невизначеність, неоднозначність імперативів сучасного соціального буття дезорганізує буття духовне. Суспільна криза поглиблює духовну кризу. Якщо ж духовна криза особистості спричинена соціальною кризою, ситуація ускладнюється вдвічі, адже мова вже йде не про духовну кризу особистісного існування, а про більш глобальну ціннісно-орієнтаційну кризу буття. Супроводжуючись сильними почуттями відчаю й горя, духовна криза знесилює, внутрішньо спустошує людину. «Душевні реакції на кризову ситуацію визначаються афектами тривоги і страху» [3, с.26].

Отже, у пошуку оптимальних чинників подолання духовної кризи в умовах сьогодення необхідно виходити з того, що вона є продуктом суспільного розвитку, а саме тих умов, які ускладнюють формування безвідносного почуття власного існування в соціумі як першого кроку становлення вищих форм суб'єктивності й духовності.

Опинившись у ситуації «екзистенціального вакууму», люди втратили відчуття захищеності, визначеності свого існування. Більшість відчула нездатність брати на себе відповідальність, внутрішню несвободу, нездатність долати свої внутрішні конфлікти й психологічні проблеми, залежність внутрішнього світу від світу зовнішнього, про що неодноразово наголошували свого часу М.Вебер, Е.Дюркгейм, О.Конт, Г.Спенсер, П.Сорокін, Т.Парсонс, А.Тойнбі, які досліджували фактори, що викликають соціальні зміни й наслідки соціальних змін для людини [5].

У період кардинальних трансформацій і криз виникає необхідність більш ретельного дослідження когнітивних механізмів адаптації (чинників когнітивної адаптації) до кризових подій, які дозволяють опанувати кризову ситуацію й дозволяють повернутися до попереднього рівня психологічного функціонування або навіть перевищити його. Процес адаптації розгортається навколо трьох тем: сенс події, почуття контролю над нею й над життям загалом, підвищення самооцінювання.

Вважаємо за необхідне підкреслити, що процес когнітивної адаптації до кризової ситуації потребує часу, адже торкається ментальних настанов особистості, а зміни на рівні об'єктивних смислів життя й існування передбачають трансформаційні зміни на рівні світоглядних настанов особистості (М.Імянітов), що можливе лише за наявності почуття контролю над життям, яке, у свою чергу, визначається змістом атрибуції відповідальності за виникнення проблем та їх розв'язання (А.Дорожевець) [1; 5].

Зважаючи на те, що духовна криза особистості як один із різновидів кризових станів (В.Козлов), який за силою прояву параметрів кризових станів і характером їх перебігу є гострим типом кризи (Л.Шнейдер), підкреслимо, що оскільки мова йде про внутрішньоособистісний вакуум, то неусвідомлена своєчасно необхідність упорядкованого розуміння свого духовного світу перетворюється в ірраціонально-деструктивне саморуйнування. Починаючи з посиленого функціонування свідомості, а саме з усвідомлення неможливості своєї самореалізації як свідомого, активного суб'єкта життєдіяльності, з самонеприйняття, а згодом втрати сенсу існування (що остаточно поглиблює духовну кризу), саморуйнівна, автоагресивна поведінка людини набуває свого крайнього прояву.

Саме тому, на нашу думку, сьогодні вкрай необхідними є освітньо-виховні технології, спрямовані на допомогу особистості в кризових ситуаціях, серед яких особливе місце посідають соціально-психологічні тренінги, спрямовані на формування ефективних особистісних змін в умовах моделювання екзистенціальної кризи. Метою подібних тренінгів є моделювання кризової ситуації задля профілактики неконструктивного переживання кризи.

Ураховуючи негативний вплив кризового суспільства на духовність громадян, розкриваючи механізми взаємодії індивідуальних і соціальних детермінант духовної кризи особистості, ми насамперед намагаємося довести, що досвід людини визначає характер усвідомлення, сприйняття змісту кризової події, її тривалість.

Будь-який чинник, що перевершує наявні адаптаційні ресурси людини й провокує ревізію життя, може зумовити кризовий стан. Нездатність людини на

стадії первинного зростання духовного напруження адаптуватися (утримати стан духовної рівноваги) унаслідок неефективності звичних способів вирішення проблемних (критичних, кризових) ситуацій зумовлює мобілізацію духовних ресурсів (загострення духовного напруження), що негативно позначається на функціонуванні пізнавально-інтелектуального компонента духовності.

Аналіз кризових явищ на рівні індивідуальної свідомості, а саме феноменів відчуження (відчуження на тілесному рівні, душевної дисгармонії, поглиблення бездуховності), засвідчує необхідність подолання суперечностей між прогресом суспільства і прогресом особистості в умовах глобалізації й інформаційної революції. В умовах сьогодення духовна криза, зниження духовно-творчої мотивації провокує подальше збільшення егоцентризму, раціоналізму, завищення рівня домагань у процесі особистої самореалізації, яка як прояв власного духу, є своєрідною енергетичною трансформацією людини.

Висновки. Теоретико-методологічний аналіз духовної кризи особистості доводить актуальність і значущість вивчення цього феномену, адже стан наукових досліджень у зазначеній сфері характеризується недостатнім рівнем емпіричного й теоретичного визначення чинників подолання духовної кризи.

За умови викривлення цінностей, неадекватного їх співвідношення, втрачати людьми сенсу життя, зневіри в собі, украй важливим є подальший пошук нових підходів до вивчення гносеологічних аспектів духовної кризи особистості, визначення чинників її подолання, що, беззаперечно, є першочерговим не тільки для філософії і психології, а й для інших галузей гуманітарного знання.

1. Имянитов Н. С. Объективные смыслы жизни и существования / Н. С. Имянитов // Вопросы философии. – 2006. – № 7. – С. 84–93.
2. Логвин М. М. Духовна безпека населення – як складова його фізичного і психічного здоров'я / М. М. Логвин // Безпека життєдіяльності. – 2006. – № 4. – С. 21–26.
3. Пузиревич К. Програма психопрофілактичної і психотерапевтичної допомоги підліткам у депресивному стані / Катерина Пузиревич // Психолог. – 2009. – Серпень. – № 31–32 (367–368). – С. 24–38.
4. Савчин М. Духовна парадигма психології : монографія / Мирослав Савчин. – К. : Академвидав, 2013. – 252 с. – (Серія «Монограф»).
5. Щербакова І. М. Філософія подолання духовної кризи особистості засобами освіти в період глобалізації та інформаційної революції : дис. ... канд. філос. наук: 09.00.10 / Ірина Миколаївна Щербакова. – К., 2011. – 223 с.

УДК 159.923.2

Тетяна Яблонська

ПСИХОЛОГІЧНА СУТНІСТЬ САМОВДОСКОНАЛЕННЯ ОСОБИСТОСТІ

У статті розглядаються теоретико-методологічні основи дослідження самовдосконалення особистості, яке вважається стрижневою сутнісною здатністю, що забезпечує можливість безперервних змін у структурі особистості як динамічної, саморегульованої й відкритої системи. Виокремлено сутнісні ознаки феномену самовдосконалення. Проаналізовано уявлення підлітків та юнаків про сутність і чинники самовдосконалення.